

Zidna dekoracija podkupolonog dijela džamije

EKSTERIJER *(ŠADRVAN, TURBE, MEZARLUK)*

Zadužbinu Hasana Nazira nije činila samo šarena (Aladža) džamija. Radi se zapravo o čitavom kompleksu objekata neprocjenjive vrijednosti među kojima su se posebno isticali šadrvan koji je uglavnom služio za uzimanje abdesta, zatim turbe u kojem je bio pokopan Ibrahim - beg, sin dobrotvorov, te mezarluk sa južne i istočne i sjeverne strane džamije.

Šadrvan je bio malo remek djelo klesarske vještine. Centralni dio čini čaška prekrivena "biljnim klesarskim dekorom". Izrađena je od visoko kvalitetnog mermera. Sa vanjske strane čaška je dekorisana klesarskom ornamentikom kroz koju izbija voda puneći mermerni bazen. A. Bejtić predpostavlja da i čaška i bazen potiču iz 1550. godine i da je djelo "iste ruke koja je pravila i samu Aladžu".³⁷⁾ Nekoliko

godina pred rat rekonstruisana je bila krovna konstrukcija šadrvana, koja se isticala kupolom.

Evlija Čelebija je opisao i ovaj džamijski sadržaj, ne krijući svoje oduševljenje njegovom ljepotom:

“To je tako umjetnički izrađen šafijski šadrvan, da zaljubljeni ljudi, gledajući kako iz kamene čaše pljušti živa voda i pravi vodoskok, prestanu čeznuti i uzimati abdest”.³⁸⁾

Sa desne strane od ulaza u džamijski kompleks nalazilo se turbe u koje je sahranjen, Ibrahimbeg, sin Hasana Nazira. Kvadratna osnova turbeta iznosila je 3,70 x 3,70 metara. Na nju su bila oslonjena četiri mermerna stuba, na koje se opet naslanjala nevelika kalota. Način zidanja i dekoracija ukazuju da su turbe gradili isti majstori koji su svoje umijeće uložili i u džamisjki objekat. Na

37) A. Bejtović, n.d., str. 67.

38) Evlija Čelebija, n.d., str. 401.

uzglavnom nišanu, visokom 1,26 metara i sa osnovicom 16 x 16 centimetara bila je uklesana lijepim arapskim nesh pismom poruka da je u turbetu sahranjen “sretni šehid, Ibrahim beg, sin Hasana, Čelebi Nazira... Početkom džumadel - ahira...(dio teksta je oštećen) i devet stotina po hidžri vjerovjesnika...”, što M. Mujezinović locira u vremenski interval između 17. i 26. juna 1550. godine.³⁹⁾

U neposrednoj blizini sa južne i istočne strane, nalazio se mezarluk u kojem su sahranjivani uglavnom ugledniji fočanski muslimani. U njemu su se isticala, prije najnovije srpsko - crnogorske agresije, dva mezara. Uz sami džamijski zid sa istočne strane, u blizini mihraba, nalazio se skromniji sarkofag, isklesan od bijelog skopskog mermera, u kojem je sahranjen sam osnivač džamije - Hasan Nazir. Umro je, kako stoji u tekstu, uklesanom u nišan “krajem zilhidže devet stotina i šezdesete godine” (između

39) Mehmed Mujezinović, n.d., str. 40.

27.11. i 5.12. 1553. godine, dakle samo tri godine nakon završetka svoje veličanstvene zadužbine.⁴⁰⁾

Te godine, prema Čelebiji, dobrotvor Hasan “umro je u Budimu, kao budimski deftedar, a njegovo čisto tijelo, prema njegovoj oporuci, sahranili su ovdje, u Foči”.⁴¹⁾

Drugi mezar, nalazio se sa sjeverositočne strane i novijeg je datuma. Tu je u, bijelom mermerom obloženom grobu, sahranjen gradonačelnik Foče, rahmetli Huseinbeg Zulfikarpašić, poznat po tome što je bio rekorder u vršenju funkcije gradonačelnika grada.

Oba mezara, kao i čitav mezarluk, su četnici 1992. godine, uništili.

Mezarluk kod Aladže džamije bio je do završetka Drugog svjetskog rata mnogo veći.

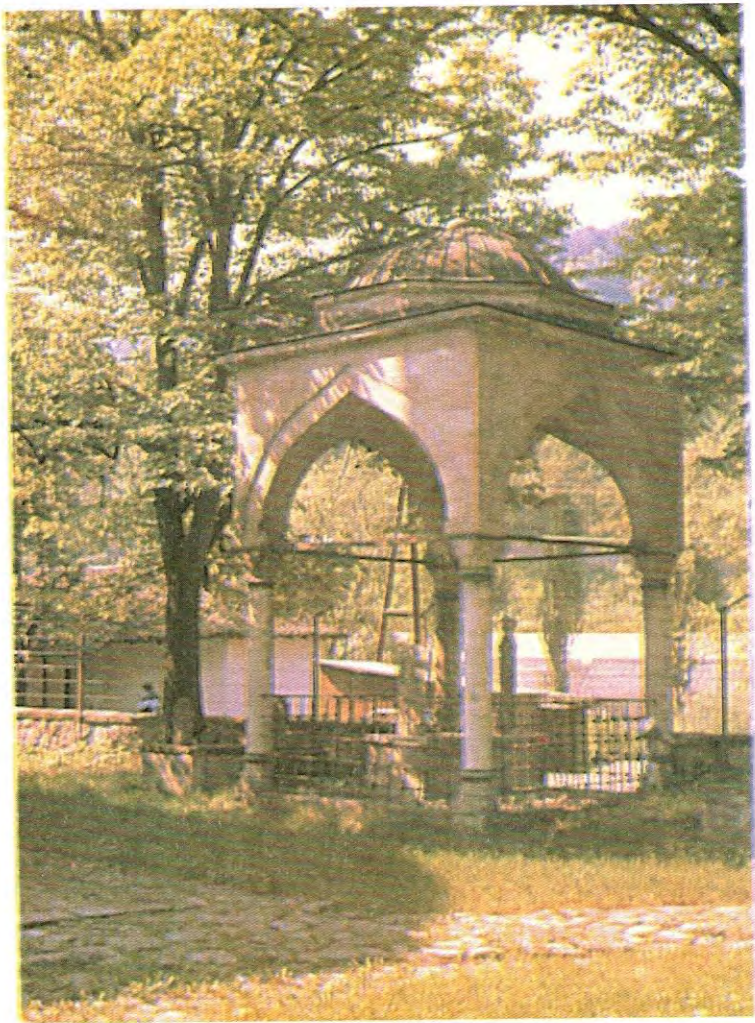
40) Natpis na trijemu Aladža džamije.

41) Evlija Čelebija, *n.d.*, str. 401.

Prostirao se prema sjeveru. Komunističke vlasti su najveći dio mezarluka uništile, u njegov prostor pretvorile u gradski park.

Dvorište džamije, sa južne i istočne strane, ograđeno je zidovima od sedre. U dvorišni zid sa južne strane uklopljena je česma, iznad koje je uklesan natpis na turskom jeziku, prema kojem je na tom mjestu prvi put česma postavljena u drugoj polovini 19. stoljeća, tačnije 1872/1873. godine.

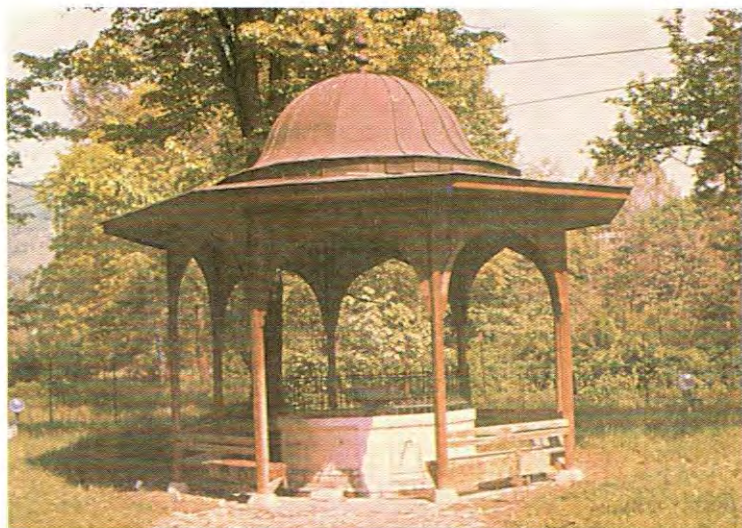
Čitav ovaj kompleks činio je skladnu cjelinu, znalački komponovanu od njenih osnovnih dijelova. Svi oni činili su impozantnu kompoziciju, podignutu da govori o dobrotvoru koji je “potrošio imetak svoj u zadužbine radi Božijeg zadovoljstva... svjestan da su svakome njegova djela najbolje potomstvo”.

Turbe "sretnog šehida" Ibrahim bega

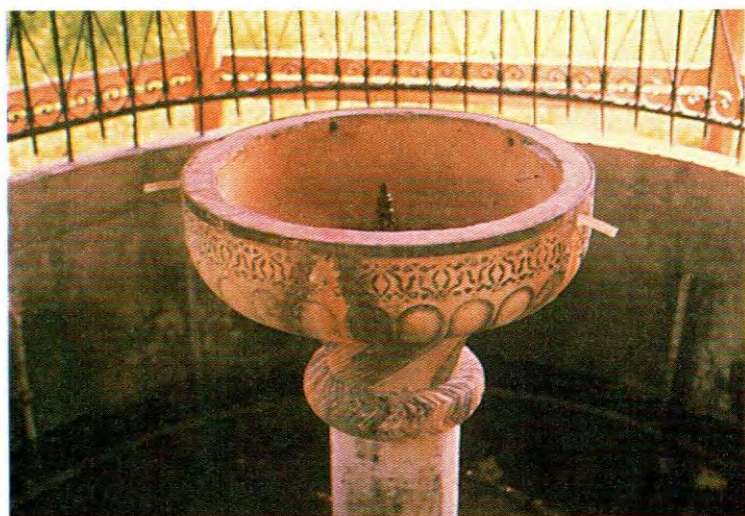
*Mjesto sa kojeg su srpski vandali uklonili turbe Ibrahim-
bega, sina Hasana Nazira*

*"Šafijski šadrvan" u okviru džamijskog kompleksa
(snimak iz 1991.)*

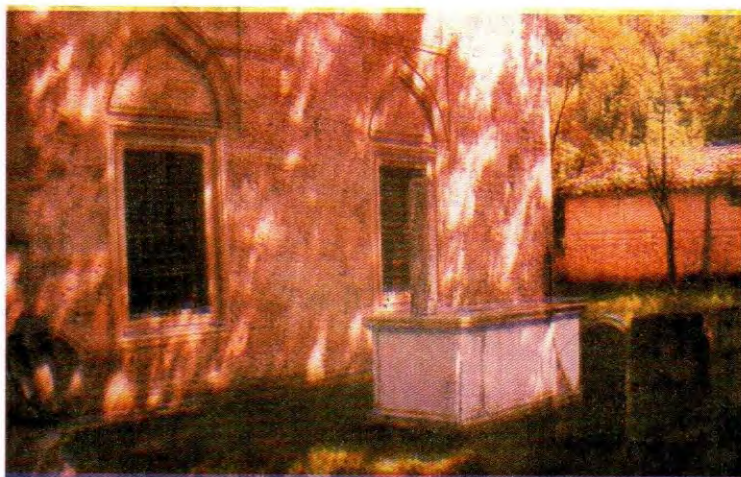
*Ostaci temelja šadrvana, nakon što su velikosrpske vlasti u
Foči, naredile njegovo rušenje i uklanjanje*

Časka šadvana predstavljala je jedinstveno ostvarenje

Nakšibendijska tekija u Foči, najstariji objekat ove vrste u Bosni i Hercegovini (snimak iz 1991.). Srpski vandali su tekiju srušili nakon okupacije grada 1992. godine.

Mezar Hasana Nazira, snimljen prije 1992. godine

Oskrnavljen mezar rahmetli Huseinbega Zulfikarpašića

Ostaci uništenog mezarluka u blizini Aladža džamije

Ni mrtvi nisu ostavljeni na miru

EPIGRAMI NA ALADŽA DŽAMIJI

Kao i većina zadužbina osmanskog perioda i kompleks fočanske Aladža džamije sadrži čitavu malu knjigu epigrafa (natpisa na objektu), koji najčešće izražavaju stav ili ukazuju na važnu poruku. Pisani su na arapskom ili turskom jeziku. Najspominjaniji kronogram ili napis nije najstariji i najduži. Kao neku vrstu turističkog spota ili reklamne pozivnice Fočaci su decenijama, pred posljednji rat, isticali napis na trijemu Aladža džamije čiji je autor čuveni putopisac Čelebija. Jedan od najpoznatiji svjetskih putnika 17. stoljeća bio je oduševljen ljepotom Foče, pa je kod ulaza u džamiju, neobično krupnim i lijepim tekstom, na prostoru površine 75 x 21 centimetara, budućim generacijama iznio svoj estetski sud o Foči:

“Putovao sam i u mnoge gradove dohodio, ali ovakvo mjesto još nisam vidio.”

Dodao je pri dnu sitnijim arapskim

slovima "Pisao mujezin Evlija godine 1074" (1664. po našem računanju vremena).⁴²⁾

Prvi napis na Aladži bio je star više od 440 godina. Uklesan je bio u kamenu ploču veličine 90 x 50 centimetara, uzidanoj iznad glavnog ulaza u džamiju. Vrsta pisma je lijepi dželi-nesh. Složen u tri elipsasta polja predstavljao je malo remek djelo kaligrafije. Sadržaj mu daje osnovne informacije o dobrotvoru, razloge njegovog poduhvata i godinu završetka objekta. On glasi:

"Ovu časnu džamiju i uzvišeni mesdžid sagradio je u ime uzvišenog boga dobrotvor Hasan, sin Jusufov, za ljubav Bogu, želeći postići Božije zadovoljstvo. Tajni glas izreče kronogram vječni (Bože) primi (ovo djelo) lijepo".⁴³⁾

U navođenju vremena završetka nije primijenjen uobičajen način naznačavanja godina. Umjesto toga godina je navdena u

42) Mehmed Mujezinović, *n.d.*, str. 38.

43) *Isto*, str. 37.

zbiru brojčane vrijednosti pojedinačnih slova u kronogramu odnosno rečenici: "Kajumu tekabel bikabulin hasenin", čiji zbir, kako navodi i Mehmed Mujezinović, iznosi tačno 957 godina po hidžri, odnosno 1550. ili 1551.

U toj godini nastao je i epitaf na nišanu Ibrahim bega-sina Hasanovog, koji je umro kao šehid (borac za vjeru) 1550. godine. Ožalošćeni otac odlučio je sahraniti ga u turbe koje je za sebe sagradio.

Natpis na nišanu Ibrahimbega isklesan je bio u 16 četvornih polja. Pisan je arapskim pismom:

“Umro je pomilovani, pokojni, sretni šehid, Ibrahim - beg, sin Hasana Čelebi Nazira. Neka Bog oprostí grijehe njemu i njegovim roditeljima. Početkom džumadel - ahira i devet stotina po hidžri Vjerovjesnika...” (Odnosno između 17. i 26. juna 1550. godine.⁴⁴⁾

Iz samog napisa i atributa “sretni šehid” koji je obično ispisivan na grobovima

44) Isto, str. 40.

islamskih ratnika, može se zaključiti da je Ibrahim - beg poginuo u borbi. Narodno predanje sačuvalo je i priču da je Ibrahim - beg stradao padom sa skele na džamiji, te da je otac, osjećajući se krivim, sahranio sinovljevo tijelo u turbe koje je za sebe sagradio. Otuda nije tačna tvrdnja Evlije Čelebije, kako je u turbetu sahranjen osnivač džamije Hasan Nazir.

Mezar dobrotvora nalazio se zapravo u mnogo skromnijem sarkofagu, izrađenom od bijelog skopskog mermera, i smještenom u džamijskom dvorištu, sa zadnje strane objekta, nedaleko od mihraba. Mezar je oskrnavljen nakon Drugog svjetskog rata, kada je odbijen turban nišana. Na samom nišanu ispisan je tekst u džezir pismu:

“Naredbom pravednog vladara, sudije, ispio je čašu smrti i preselio se iz kuće tuge u dom počasti i zadovoljstva, potreban Božijoj milosti, rahmetli Hasan Nazir, sin Sinanov. Krajem zilhidže devet stotina i šezdesete

godine” (izmedju 27. novembra i 5. decembra 1553. godine).⁴⁵⁾

Napis na mezaru o Hasanu “sinu Sinanovu” i njegov napis na Ebu-l-Lejsovu komenaru Kurana, kako je on zapravo sin Jusufov, navodili su neke istraživače na zaključak da se, ustvari, radi o dvije osobe. No, s pravom Mehmed Mujezinović, tvrdi da je riječ o istoj ličnosti, jer su kod Turaka imena Jusuf i Sinan imala često značenje sinonima.⁴⁶⁾

Sa vanjske strane zida, kod ulaza u džamiju, nalazilo se još desetak napisa. Na jednom mjestu potpisao se učenik medrese, neki Muhamed, na drugom, pak je izvjesni derviš Abdulah Faki 1625. godine, napisao: “Niko ne zna moje stanje u tuđini”. Nekoliko natpisa na zidu potpisali su učenici medrese. Tako se 1606. softa Muhamed žalili na rastank sa drugovima. Da su se u Foči školovali mladići iz drugih često udaljenih mjesta,

45) *Isto, str. 43.*

46) *Isto, str. 39.*

govore potpisi učenika medrese Huseina iz Uloga 1617. i njegovog imenjaka iz Taslidže (Pljevalja) 1681. godine. Njihove potpise dešifrovao je Mujezinović, a svi su ispisani na Turskom i Perzijskom jeziku, što govori da su se u gradu, kao značajnom kulturnom i obrazovnom centru, izučavali svi značajniji orijentalni jezici.

U unutrašnjosti džamije, u plitkoreljefnoj dekoraciji, uokviren bokorima ruža, u gornjem dijelu mihraba bio je ispisan početak 38 ajeta treće sure Kur'ana. Na nadvratniku ulaza u minber, nalazila se kamena ploča čije je pravougano polje bilo ispisano arapskim pismom "La ilahe illellah, Muhammedun resulullah" (Samo je jedan Bog, a Muhamed je Njegov vjerovjesnik).

Jedan od novijih sadržaja džamijskog kompleksa bila je česma, ugrađena u spoljni zid kamene ograde, na južnoj strani džamijskog dvorišta. Tekst iznad česme govorio je da je neki Hadži Selim 1872/73.

godine (1289. po hidžri), za potrebe putnika i namjernika, prvi put, sagradio na ovom mjestu česmu. Tekst na kamenoj ploči je glasio:

“Hvala Istinitom, a blagoslov na njegova vjerovjesnika, sa najljepšim riječima sjetimo se ashaba Vjerovjesnikovih. Ovog objekta ne bijaše ranije na ovom mjestu, I Božijom uputom postavi se ovo dobro djelo. A postavljeno je istovremeno kada je obnovljen privlačan šadrvan.

Neka je dobrotvoru Hadži Selimu trajan spomen.

Sabrijo, izreci jedan lijepi kronogram:
Obračunavši datum, budi vječno zahvalan Istinitom na privlačnom objektu”.⁴⁷⁾

Svi ovi epigrafi, kao i onaj na bašluku Ibrahim - bega, sina Hasana Nazira, svojevrstne su vijesti o objektima, ljudima i događanjima na koje se odnose. Oni su otuda, pored nesumnjive umjetničke imali i historijsku, dokumentarnu vrijednost.

47) Mehmed Mujezinović, n.d., str. 44.

PUTOPISCI I ISTRAŽIVANJA O ALADŽA DŽAMIJI

Kao izuzetno vrijedan objekat islamske civilizacije i baštine Bošnjaka, kao i nenadmašni ukras grada, Aladža džamija je od svog nastanka privlačila pažnju namjernika. Divili su se njenoj arhitekturi, ornamentici i njenom zidnom slikarstvu obični ljudi, svjetski putnici i diplomate prošlih stoljeća koje su putevi i poslovi navodili na ovo bosansko područje... Posljednjih decenija, naglašen interes za Aladžu pokazivali su istraživači naših prostora, posebno vremena kada su se oni nalazili u sastavu moćnog Osmanskog carstva.

Prvi je u svom putopisu džamiju pomenuo, mletački poslanik na sultanovom dvoru Pavle Kontarino. Prelazeći preko Čehotine vidio je "vrlo lijepu džamiju" koja ima krasan trijem i šadrvan (zdenac), a

sagradio ju je, kako veli, “Nisir Aschochia” (Nazir Hasan).⁴⁸⁾

Aladži se divio i Lefevr (Lefevre), sekretar glasnika (poklisara) francuskog kralja, koji je na putu za Carigrad, kroz Foču prošao 1611. godine. Za grad kaže da “ima oko 800 vrlo niskih kuća “i da se u njemu pravi “mnoštvo noževa na glasu zbog čvrstoće i vrlo ukusne izrade”.⁴⁹⁾

Francuzi su i narednih godina prolazili kroz Foču. Petnaestak godina nakon Lefevra, jedan član francuskog izaslanstva primjećuje da u gradu ima mnogo više muslimana nego kršćana, a da u velikoj školi koja se nalazila u tom mjestu, nauke izučava velik broj učenika.

Najslikovitiji opis Aladža džamije, od svih starih putopisaca, ostavio je Evlija Čelebija, koji je kroz grad, kako kaže “prohodio”, dva

48) P. Matković, n.d., str. 18.

49) Vidjeti: A. Bejtović, n.d., str. 18.

puta. Prilikom svog prvog prolaska kroz Foču detaljno je opisao samo mjesto. Najviše prostora u tom dijelu putopisa (Seyahatnami) posvetio je baš Aladža džamiji. O zadužbini Hasana Nazira, kojeg naziva pašom, Čelebija piše:

"-Sučelice drvenom mostu preko kojeg smo prešli (1664. godine), na suprotnoj strani je Hasan - pašina džamija. To je krasna i divna bogomolja. Ovoj džamiji nema ravne u Bosanskom ejaletu, ni u Zvorničkom sandžaku, ni u šeheru Taslidži, a ni drugdje. Njen je graditelj Ramadan - aga, glavni zastupnik glavnog neimara (mimar - baše) Sultana Sulejmana, Kodža Mimar Sinana, sina Abdul - Menanagina. On je uložio svu svoju sposobnost dok je napravio ovu krasnu i divnu Aladža džamiju, kojoj ne može biti ravne. U ovu džamiju, sa stanovišta građevinske geometrije, utrošeno je toliko truda, toliko ukusa, toliko finoće i ostvareno toliko ljupkosti, da ovakvu impresivnost nije ostvario ni jedan raniji neimar na zemaljskoj kugli.

Kako je ona ljepša i sjajnija od svih džamija ovog šehera, to je pravi ukras grada Foče. Neimar je čak na zidovima četvorougaoone osnove, napravio okruglu kupolu poput plave zdjele, dostojnu divljenja, koju treba pogledati. Minber, mihrab, prozori i galerija za mujezina (makfil) su perforirani radovi od bijelog mermera poput perforacija Frahrije, te odaju toliku vještinu da se u svemu osjeća neka vrsta dopuštene mađije. Spolja, nad sofom su, tri visoko uzdignute kupole, na četiri mramorna, kao kristal bijela, stuba. Da ne bi kiša i snijeg zasipali veliki džemat, oko sofe je poredano dvadesetak borovih stubova, te je od drveta inženjerijski napravljena neka vrsta krovnog prepusta, tako da onaj ko ga vidi ostaje zapanjen, jer je čitav taj prepust izrađen od mrežastih perforacija, tako kao da ga je gradio Fahrija. Jugoistočni zid ove sofe je sav ornamentiran kameleonskim šarama, dostojnim kista Behzadova, Manijeva i Šah-Kuluova.

U sredini dvorišta, na mjestu obraslom u

zelenilo, pod visoko uzdignutom emajl kupolom, koja sliči kupoli kakvog velikog dvorca i koji počiva na šest stubova, napravio je klesar mramora šadrvan za abdest. To je tako umjetnički izrađen šafijski šadrvan, da zaljubljeni ljudi, gledajući kako iz kamene čaše, pljušti živa voda i pravi vodoskok, prestanu čeznuti i uzimati abdest. Na desnoj strani ove džamije, do samog puta, podignuto je veličanstveno i visoko uzdignuto turbe (kube) na četiri stuba. Između stubova je kovački majstor napravio takve željezne rešetke i luknjice, da podsjećaju na rad kovača Davuda. Svaki majstor, inženjer i svjetski putnik, koji pažljivo pogleda ovo turbe i ove željezne rešetke, ostaje zapanjen i zadivljen.

Dobrotvor Hasan paša umro je u Budimu kao budimski deftedar, a njegovo su čisto tijelo, prema njegovoj oporuci, sahranili ovdje, u šeheru Foči, u dvorištu ove džamije, u turbetu. To je i sada veličanstven mauzolej. Bog mu se smilovao! To je zaista bio čovjek od ukusa, darežljiv plemenit, vrijedan i

gosoljubiv kao Hatemi Tai i Džafer Bermeki. Budući da Hasan nije žalio blaga, neimar Ramadan je mogao uzeti iz 21 džamije, koje je tada pravio, po neko umijeće (sanat), i sve ih primijeniti pri gradnji ove džamije. Uloživši svu svoju sposobnost, on je napravio takav Božiji hram, da mu nema ravna u Rumeliji. Kako je osnivač bio vrlo darežljiv čovjek, vještaci su donijeli dobrotvoru po jedan svoj umjetnički rad i svi su dobili skupocjene protudarove i nagrade. Onim umjetnički izrađenim lusterima, koje je takode dobio na dar, ukrasio je unutrašnjost džamije, pa je ona postala sjajna bogomolja, poput mlade kojoj čelo sja kao mjesec. Iznad visokog svoda kapije ka jugoistočnoj strani ove džamije, na čistom bijelom mermeru, napisan je ovaj napis u stilu Kara Hisarije “Ovu časnu džamiju podigao je osnivač zadužbine i dobrotvor Hasan, sin Jusufov, i dao je njen kronostih “Primi je lijepo, o Vječni. Godine 1047”.⁵⁰⁾

50) *Evlija Čelebija, n.d., str. 401-402*

Tako je o Aladža džamiji pisao 1664. godine, znameniti svjetski putnik Čelebija.

Dvije stotine godina nakon njega, nije bilo mnogo glasova o ovom monumentu. Objekat je dijelio sudbinu Foče, koja je nakon preseljenja prijestonice Hercegovačkog sandžaka u Taslidžu (Pljevlja), dobila obrise provincijskog mjesta u Carevini.

Tek nakon austrougarske okupacije Bosne, počinje rasti interesovanje naučnika za značajnije objekte orijentalne kulture, pa i za Aladža džamiju. Već 1891. godine, u Glasniku zemaljskog muzeja u Sarajevu, na izuzetne karakteristike Nazirove zadužbine skreću pažnju naučnoj javnosti M. Zarzucki, E. Arndt i D. Stratimirović. Oni su dali kratak opis arhitekture objekta, ilustrujući ga sa dvadesetak crteža. Objavili su i prve prevode napisane na džamiji, a prikupili su i narodna predanja o osnivaču. Rad trojice istraživača korišten je kasnije, prilikom restauratorskih intervencija na slikarskoj dekoraciji i

plastičnoj ornamentici. ⁵¹⁾

Dvadeset godina kasnije Truhelka nalazi u Dubrovačkom arhivu vrijedne informacije o Hasanu Naziru. Otkrio je na osnovu, arhivske građe, da je Hasan Nazir održavao žive trgovinske odnose sa Dubrovačkom republikom i da ga je Vijeće umoljenih (Dubrovačka vlada) tretirala kao moćnu, istaknutu ličnost Otomanske imperije. ⁵²⁾

U sarajevskom listu "Gajret", između dva rata, tačnije 1933. godine, S. Kemura je objavio jedan kratak tekst o Aladža džamiji, navodeći već pominjano predanje o porijeklu osnivača zadužbine. On navodi i legendu, nepotvrđenu u historijskim izvorima, koja govori da je Ibrahimbeg, sin Hasanov, poginuo prilikom gradnje objekta, što je bilo prihvatljivo narodnoj mašti, budući da je on

51) M. Zurzicki, E. Arndt i D. Stratimirović, *Aladža džamija u Foči*, Glasnik Zemaljskog muzeja II, Sarajevo, 1891.

52) Č. Truhelka, n.d., str. 160-161.

sahranjen u turbetu, a ne njegov otac.⁵³⁾

Predanje o Hasanovom porijeklu i njegovim motivima da na desnoj obali Čehotine gradi veleljepni objekat ponavalja i 1939. godine D.J. Deroko, u svojoj publikaciji "Drina", koja je objavljena u Novom Sadu.⁵⁴⁾

Krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina ovog vijeka nekoliko naučnika, uglavnom iz Sarajeva, za temu svojih opservacija, uzima Aladža džamiju.

Mehmed Mujezinović, jedan od najpoznatijih stručnjaka za islamsku epigrafiku, objavljuje 1953. godine, u Prilozima za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vlašću, prevode i tumačenja natpisa nad ulazom u Aladža džamiju, kao i onih na grobovima Nazira i njegovog sina. Mujezinović 1977. godine, objavljuje knjigu "Islamska epigrafika

53) Vidjeti: S. Kemura, *Aladža džamija*, Gajret XIV-2, Sarajevo, 1933, str. 25.

54) A. Deroko, n.d., str. 80-81.

u BiH, II”, u kojoj prezentira prevode objašnjenja svih napisa na kompleksu zadužbine (zidovima, nadgrobnim spomenicima, česmi). Mujezinović je, 1973. godine, pored već nadaleko poznatog napisa Evlije Čelebije, pod trijemom džamije, koji govori o ljepoti Foče, pronašao još jednu poruku znamenitog pisca, koja glasi “Za dušu Božijeg poslanika, a za zadovoljstvo Allahovo, proučih Fatihu. Pisao mujezin Evlija 1074. godine”. Kako se i u jednom napisu na zidu fočanske Ali - Atik (Muslučke) džamije Čelebija identificira kao mujezin, pretpostaviti je da je u Foči on boravio u pratnji nekih značajnijih ličnosti Carstva, čiji je mujezin bio. ⁵⁵⁾

O ukupnom stanju objekta nešto više piše Zdravko Kajmaković 1966. godine, u časopisu Naše starine (br. VII). On posebno problematizira pitanje konzervatorsko-restauratorskih radova na trijemu (ulazu)

55) Vidjeti: M. Mujezinović, n.d., str. 32-33.

džamije. O tom problemu, naročito o ugroženosti građevine, mogućnostima i potrebi zaštite pisao je 1965. godine i Husref Redžić. Nešto ranije, tačnije 1963. godine, o problemu konzervacije, njenim umjetničkim karakteristikama vremenu nastanka, pisao je u Biltenu Zavoda za likovne umjetnosti JAZU, Smail Tihčić, viši stručni saradnik Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu.⁵⁶⁾

I rahmetli Alija Bejtić, arhitekta iz Sarajeva je često pisao o Foči, posebno o zadužbini Hasana Nazira. U časopisu El-Hidaje, on je 1943. godine objavio zapažen članak o porijeklu imena Aladža džamija, o njenom pominjanju u nekim putopisima, te arhitektonskoj vrijednosti objekta, njegovoj dekoraciji, napisima i samom Hasanu Naziru, kao osnivaču i ktitoru.

Bejtić je 1957. godine objavio vrijedan rad "Povijest i umjetnost Foče na Drini". U tom svom djelu, o Aladža džamiji piše:

56) Vidjeti časopis: *Naše starine*, br. VII, Sarajevo, 1966.

“Aladža džamija, koja počiva na ravnom terenu s druge strane rijeke Čehotine i koju je osnovao Hasan Nazir godine 1550. po tehničkoj izradi, dekorativnoj opremi i kompoziciji konstruktivnih elemenata, izdvaja se iz svih fočanskih džamija, ne samo u Foči, nego sigurno i u Bosni i Hercegovini. Džamija predstavlja čistu centralnu gradjevinu i pokazuje čisti tip sakralne arhitekture, a glavni su joj konstruktivni elementi snažne stijene debljine 112 centimetara koje zatvaraju unutrašnji prostor, velika kupola, koja počiva na tim stijenama i prekriva unutrašnji prostor, potom predvorje ili trijem sa kupolicama i još visočija tanka munara. Kupole su izvedene od opeke, a svi ostali dijelovi od probranog i pomno obrađenog kamena, u kojem se gotovo i ne zamjećuju greške, pa se čini da je cio objekat od iste, kompaktne mase...”

Kao renomiran arhitekta i izvanredan poznavalac vrijednosti spomeničkog bogatstva, Bejtić poredi Aladžu sa poznatom

Gazi Husrevbegovom džamijom u Sarajevu. U pogledu ocjene ukupnog kvaliteta ova dva znamenita objekta, Bejtić je nedvosmislen:

“Dobro poznata Gazi Husrevbegova džamija u Sarajevu je veleban objekat za svoju okolinu, i neosporno vrijedan spomenik turske arhitekture. Znači kad bi je stavili na tezulju likovnog kritičara sa Aladžom, ova druga bi sigurno prevagnula. Velika vrijednost Aladže koja se zapaža već iz daljine u njenoj opštoj kompoziciji, leži u prvom redu upravo u njenom čistom kompozicijalnom rješenju, u sjajno odabranim i do krajnosti izbalansiranim proporcijama osnovnih geometrijskih tijela iz kojih je složena kocka (unutrašnji prostor u glavnim stijenama, polukugla na kocki, dvanaestobridna stojeća prizma ili, tačnije, valjak (munara) koji visoko gore para nebo i svojom suptilnošću silno akcentuira cio monument. Mada je objekat izveden cio iz kamena, dakle materijala koji izražava težinu, tu umjesto mase i statičnosti, dominira upravo dinamika i vosoka elegencija i cjeline i onog

najmanjeg dijela. Objekat podsjeća gotovo na model, izveden iz stanca kamena ili tijesta s kojim se čovjek može takoreći poigrati. Potpuno dosljedno genijalnoj zamisli, koja je dala kompoziciju objekta, podjednak tretman sretamo i u samim detaljima monumenta, svagdje tačno odmjerene proporcije. Plastični dekor koji pokriva kapitele, portal, mahfil, mihrab i minber u isto vrijeme je bogat i dostojanstven, on se nigdje ne nameće, nego skladno rasčlanjuje plohu na kojoj se nalazi. Na čitavom objektu, ni iznutra, ni izvana ne zapaža se ni jedan jedini elemenat koji bi i disharmonizirao sa idejom vodiljom. Sve je tačno proračunato, tačno odmjereno i podjednako sigurnom rukom izvedeno.

Druga specifičnost i velika vrijednost džamije Aladže leži u njenoj višebojnoj ornamentici, koja pokriva vanjsku plohu glavne stijene u trijemu, zatim minber i unutrašnje ploče glavnih stijena. Taj dekor, koji je jednim dijelom nastao istodobno kada i sam objekat i koji je dapače dao ime džamiji

(tur. aladža - šarena), te u kasnijim vremenima nekoliko puta prepravljen, danas je usljed vlage i drugih nepogoda prilično okrnjen, ali je ipak ostalo još uvijek dovoljno materijala, po kojem moramo zaključiti, da je tu u prvo vrijeme radila kaligrafijska i slikarska ruka prvog reda. Sistemi vegetabilnih ornamenata perzijskih uzora i geometrijskih alžirskog i egipatskog porijekla, tako su tu komponirani i tako sigurno izvedeni i oslikani, da upravo zapanjuje. Elegancija kontura i skladna paleta boja najstarijih dijelova, svugdje izbijaju u prvi plan i ukazuju na visok uspon orijentalne dekorativne umjetnosti, koja je našla tlo u samoj Foči.

I kada ne bismo imali nikakvih podataka, mogli bi sa punom sigurnošću ustvrditi, da je graditelj Aladže pripadao najistaknutijim turskim arhitektima”.⁵⁷⁾

I brojni drugi istraživači, posebno oni koji su pisali o orijentalnoj umjetnosti i njenim

57) *Alija Bejtić, n.d., str. 36-38*

pravicima, često su pominjali stvaralaštvo Aladža džamije. Opsežan rad o ovome nadasve vrijednom objektu, nastao je u Beogradu, tačnije u Institutu za istoriju umetnosti Filozofskog fakulteta. Autor mu je saradnik Instituta Adrej Andrejević, historičar umjetnosti koji se, kako u predgovoru stoji bavio Aladžom kao “o jednom od najboljih dela islamske umetnosti...”.

Tamo dakle gdje je utemeljena i inspirisana “velikosrpska ideologija zla”, koja je za svoj glavni cilj postavila unštavanje djela islamske kulture i bošnjačkog naroda, postojali su ljudi koji su se znali diviti nenadmašnim dometima stvaralaštva bosanskih muslimana.

Andrejević naglašava da je Aladža bila uzor mnogim ktitorima na balkanskom prostoru, pa su po ugledu na ovaj objekat građena Karadozbeğova džamija u Mostaru, zatim džamija Hadži Alije u Počitelju, džamija Sinan paše Boljanića u Čajniču i Husein paše Bonjanića u Pljevljama, te Dukatarova

džamija u Livnu. U proteklom ratu srpski i hrvatski vandali su, pored Aladže, porušili i pomenute džamije u Čajniču i Počitelju. Andrejević, Aladža džamiju, poredi sa nekim najvrjednijim ostvarenjima u samom Carigradu:

“U celini uzevši, Aladža džamija je, među spomenicima islamske umetnosti na našem tlu, po svojim sveukupnim likovnim odlikama, ravna ili čak vrednija od nekih do sada najčešće isticanih zdanja Gazi Husrevbegove džamije u Sarajevu, Starog mosta u Mostaru, Mustafa pašine džamije i Kuršumli hana u Skoplju, Sokolovićeve ćuprije u Višegradu. Ona i u širim okvirima osmalnlijske umetnosti može da stane u isti red sa manjim zadužbinama Sinanovog doba u samom Carigradu.

Premda izvođeni sa manje sredstava i u skromnijem materijalu, arhitektura, slikarstvo i plastika Aladža džamije odlikuje skoro isti umetnički nivo, koji je u to vreme negovan u prestonici. Svojim visokim likovnim

vrednostima Hasan Nazirova zadužbina opovrgava mišljenja da su islamski monumentalni spomenici u perifernim oblastima, zaostajali za predmetima turskih umetničkih zanata, noseći navodno obilježje duboko provincijske umetnosti. Ona čak najbolje pokazuje koliko se ponekad brzo i u udaljene krajeve Osmanlijskog carstva, mogli dopirati novi tokovi prestonične umetnosti”.⁵⁸⁾

Sarajevski “El Kalem” objavio je 1991. godine, rad ovog autora (Š.Tucakovića) o Aladža džamiji. Studija, koja je korištena i za potrebe ovog teksta, promovisana je u povodu obilježavanja 440 godina postojanja Aladže.⁵⁹⁾

Istraživači i putopisci koji su proteklih vijekova i decenija posjećivali džamiju i pisali o ovoj fočanskoj zadužbini skoro su jednoglasni u stavu da se radi o objektu

58) A. Andrejević, n.d., str. 68-69.

59) Vidjeti: Šemso Tucaković, *Aladža džamija-fočanski biser*, Sarajevo, 1991.

neprocjenjive vrijednosti, o remek djelu orijentalne baštine koje su minule generacije strasno čuvale, da bi ga na početku srpsko - crnogorske agresije na Bosnu i Hercegovinu, srpski zločinci pretvorili u prah i pepeo. Trajanje jednog sjajnog monumenta, prekinuto je voljom savremenih vandala, koji su eksplozivom i genocidom, želili uništiti, ne samo stvaralaštvo Bošnjaka, nego i njihovu memoriju.

KULTUROCIJ

SKRNAVLJENJA I UNIŠTENJE ALADŽA DŽAMIJE

U toku 442. godine, njenog postojanja “zub” vremena je neumitno ostavljao svoje tragove na Aladža džamiji. No, mnogo dublje ožiljke od vremenskih nepogoda i višestoljetnog trajanja ostavljali su - na ovom biseru orijentalne kulture - javašluk, nepažnja i vandalizam. Najviše necivilizacijskog odnosa prema ovom objektu nastalo je u posljednjih stotinjak godina, u vremenu Austrougarske carevine, Kraljevine Jugoslavije i SFRJ, da bi je konačno potpuno uništili velikosrpski vandali, inspirisani od njihovih ideologa i stratega zločina Slobodana Miloševića i Radovana Karadžića.

Džamija je, zapravo u minulim desetljećima znakovito dijelila sudbinu naroda, čiju je vjeru, kulturu, prošlost i umjetničke domete tako uvjerljivo reprezentovala.

Istina, bilo je povremenih, neuvjerljivih pokušaja da se objekat sačuva od propadanja i da se vrati sjaj zidnom slikarstvu. Tako su austrijske vlasti, nakon aneksije BiH, angažovale dva soboslikara, da obnove svježinu slikarskim motivima. Oni su međutim, izvorne ornamente prekrili svojim “rješenjima”, čime su zapravo oskrnavili djelo orijentalnih umjetnika.

U vrijeme Kraljevine Jugoslavije, kojom su dominirali Srbi, o nekoj brizi za Aladžu nije bilo ni govora.

U toku Drugog svjetskog rata Aladža džamiju su pohodili četnici Draže Mihailovića i razne druge neprijateljske formacije. Četnici su odnijeli iz nje sve što su mogli ponijeti sa sobom. Čilim koji je džamiji darovao austrijski prjestolonasljednik Rudolf, isjekli su na komade i poklonili italijanskim generalima, kako bi od njih mogli dobiti dozvolu za pokolj Bošnjaka u Foči 19. avgusta 1942. godine. Iz vremena te četničke

strahovlade u Drugom svjetskom ratu, su i oštećenja na zidovima i nadgrobnim spomenicima u širem krugu džamijskog mezarluka. Oskrnavljeni su i mezarevi osnivača džamije Hasana Nazira i njegovog sina Ibrahimbega. U mezarluku su sahranjivane brojne žrtve četničkih zlodjela.

I komunističke vlasti su, nakon Drugog svjetskog rata, dugo tolerisale uništavanje i propadanje Aladže. Po odobrenju tih vlasti uništen je najveći dio mezarluka u blizini Aladža džamije, čiji su stari nišani predstavljali neprocjenjivu istorijsku i kulturnu vrijednost. Sličnu sudbinu doživjeli su i mnogi drugi mezarluci u Foči.

Tridesetak godina pred najnoviju velikosrpsku agresiju Islamska zajednica Bosne i Hercegovine i Republički zavod za zaštitu spomenika kulture prišli su restauraciji nekih sadržaja u džamijskom kompleksu i slikarskih motiva. Otpori ovom poduhvatu su bili više nego evidentni. Rekonstrukcija je

sabotirana na razne načine, a najčešće uskraćivanjem sredstava za taj posao. Bila je to, ne samo manifestacija primitivizma, nego i odnos prema narodu u čijem je kulturno - povijesnom krugu džamija imala značajno mjesto.

Sve atake Huna dvadesetog stoljeća Aladža džamija je stojički podnosila, blistajući veličanstvenim sjajem, do 12. aprila 1992. godine, kad su u genocidnoj akciji nad bošnjačkim stanovništvom, vlast preuzeli vandali, čiji su lokalni rukovodioci bili šovinsti poput Vojislava Maksimovića, Velibora Ostojića, Petka Čančara, Dragana Gagovića, Miroslava Stanića, Marka Kovača i drugih. Zaslijepljeni mržnjom zadojeni pravoslavnim ekskluzivizmom i velikosrpskim šovinizmom ti Huni savremenog doba, su svoj odnos prema Bošnjacima manifestovali i rušenjem njihovoh džamija. Posljednja je u gradu 2. avgusta 1992. godine, nakon 442. godinu

postojanja, srušena - veličanstvena Aladža.

Pored njenih temelja, su srpski egzekutori, uložili stotine kilograma najrazornijeg dinamita. U kasnim večernjim satima tog dana gradom je odjeknula strahovita eksplozija. Na obližnjim objektima popucali su zidovi i polomljeni prozori. To je preostaloj grupici Bošnjaka, koje zlikovci još nisu bili pobili i protjerali iz Foče, utjeralo novi strah u kosti. Znali su da je to još jedan trijumf zla u njihovom mjestu.

Objekat koji je vijekovima služio, ne samo za vjerske potrebe nego i za divljenje i ponos, pretvoren je samo za jednu sekundu u prah i pepeo.

Za srpske zločince u Foči i Bosni bio je to još jedan povod za slavlje. Rušitelji džamije su organizovali svačanost jer je još jednom Zlo trijumfovalo nad Dobrim. Egzekutorima su odata priznanja za doprinos "srpskom junanaštvu i srpskom duhu".

Odmah su fočanski vlastodršci preduzeli korake u pravcu uklanjanja tragova svog zločina. Buldožerima i kamionima su na otpad odvukli mermerne stubove i kamene blokove. Na mjestu gdje je 442 godine ponosno stajao prekrasan monument, ostala je gola ledina. Gdje su sve donednavne klanjale džematlije nikla je trava. Uništeni su u drugi sadržaji: “šafijski šadrvan”, turbe Ibrahim bega, mezar Hasana Nazira.

Džamija, međutim, nije nestala. Ostala je da traje u svijesti Bošnjaka, kao djelo kojim su se vijekovima ponosili. Mjesto njenog postojanja na desnoj obali Čehotine, opominjaće buduće generacije da vandali i dušmani bošnjačko-muslimanskog postojanja na našim prostorima nisu daleka prošlost. Velikosrpski fašizam, koji je bošnjačke džamije rušio u kontinuitetu proteklih stoljeća i decenija, ima na našim prostorima očito moć regeneracije. Narod koji je iznjedrio takve varvare, koji su mogli posegnuti za dinamitom

kada je u pitanju fočanska Aladža i druge džamije, sada i ubuduće biće prepoznatljiv po djelima koje kulturni narodi nose kao breme sramote. Za naredbodavce kulturocida u Foči i Bosni i za njihove potomke to bi trebalo da bude dominantno osjećanje.

RUŠENJE SPOMENIKA KULTURE U FOČI

Velikosrpski genocid nad Bošnjacima u fočanskom kraju tokom najnovije agresije na Bosnu i Hercegovinu 1991-1995. godine, najkonsekventnije je realizovan u domenu kulturnog bogatstva i rezultata viševjekovanog stvaralaštva Bošnjaka. Kulturocid u fočanskom kraju zapravo traje, sa manjim prekidima 130 skoro godina.⁶⁰⁾ Pokrenut je u vremenu između 1875/78. godine kada su srpsko - crnogorski pobunjenici,

60) *Kulturocid podrazumijeva onu vrstu zločinačke aktivnosti koja je usmjerena na djelimično i potpuno uništavanje neke nacionalne, vjerske, rasne ili etničke grupe putem uništavanja rezultata stvaralaštva na kulturnom planu. To je zapravo plansko i organizovano uništavanje kulture nekog naroda sa ciljem da se izbrišu tragovi njegovog postojanja kako bi se lakše realizovali drugi genocidni ciljevi. U realizaciji strategije genocida prema Bošnjacima, velikosrbi su do sada redovno pribjegavali i kulturocidu. Na taj način oni su u prošlom vijeku izbrisali tragove viševjekovnog stvaralaštva muslimana u Beogradu, Šumadiji, zapadnoj Srbiji, Pomoravlju, a tokom srpsko - crnogorske agresije na BiH, uništili su najvrjednija kulturna ostvarenja Bošnjaka na okupiranom dijelu BiH.*

na poticaj Rusije i Engleske, započeli sa uništavanjem tragova muslimanske civilizacije u istočnom dijelu tadašnje Hercegovine. U plamenu su, za kratko vrijeme nestale sve džamije u Nikšićkoj župi, dolini Pive i Sutjeske i na Durmitoru. Nekoliko godina kasnije se crngorski knjaz Nikola Petrović hvalisao da je, na mjestima gdje su bile džamije, on podigao crkve. Od džamija, uništenih u tom vremenu, Bošnjaci su uspjeli obnoviti jedino onu u Ćurevu, koja je, inače, rušena tri puta u posljednjih stotinjak godina.

Nemilosrdno rušenje vjerskih objekata muslimana nastavljeno je od strane velikorspskih agresora tokom Drugog svjetskog rata. Četnici Draže Mihailovića i Kralja Petra II Karađorđevića, su već u decembru 1941. godine poklali muslimane sela Kunovo i Grdijevice, a njihove džamije su spalili. Nikada više nisu obnovljene. Sličnu sudbinu doživjela je najstarija džamija u

59) Šemso Tucaković, *Srpski zločini nad Bošnjacima-muslimanima 1941.-1945.*, Sarajevo, 1995., str. 513.

samoj Foči - Hamzabegova džamija, zatim Džaferbegova džamija i Sultan Fatimin mesdžid. Zapaljene su ponovo džamije u Čelikovu Polju, Slatini i Ćurevu.

U skrnavljenju fočanskih džamija tokom Drugog svjetskog rata učestvovali su i neke druge vojske hrišćanske provenijencije. Pojedine džamijske objekte italijanski okupatori su, na primjer, pretvarali u štale, a Ali Atik pašinu (Muslučku džamiju) su korstili kao crkvu. Njenu unutrašnjost bili su okitili crkvenim relikvijama.

Po obimu rušilaštva, mržnji s kojom su se odnosili, po beskrajnoj sljepoći u odnosu prema objektima Bošnjačkog naroda, svoje velikosrpske pretke i uzore prevazišle su savremene pristalice velikosrpske ideologije i politike. Oni su za svega nekoliko mjeseci, po okupaciji Foče uništili sve što su generacije Bošnjaka stoljećima strpljivo gradile. U prah i pepeo pretvorene su objekti koje su vijekovima služile svojoj svrsi, a ljepotom

odušeljvali namjernike i istraživače (Priješka čaršija, tekija, naselja, mezarluci).

Uništavanje džamija u samoj Foči od strane pristalica Slobodana Miloševića, Vojislava Šešelja i Radovana Karadžića, započelo je polovinom aprila 1992. godine, odmah po ulasku okupatorskih velikosrpskih formacija u grad. One su 12. aprila 1992. godine, na vitki minaret Carave džamije izvjesili četničku zastavu sa krstom kako bi što više ponizili preostale muslimane.

Nekoliko dana potom Careva džamija je spaljena. Uništen je jedan od najvrjednijih spomenika orijentalne kulture, jedina fočanska džamija, koja je, sa izuzetkom vremema četničke strahovlade u Drugom svjetskom ratu, neprekidno bila aktivna punih 490 godina. Podignuta je 1500. godine, iznad gradskog pazarišta, po nalogu kitora sultana Bajazida Velije. Unutrašnjost su isticali drveni kapiteli, koji su po svojoj izrazitoj eleganciji i preciznosti izrade, predstavljali izuzetnu

umjetniču vrijednost.

U junu 1992. godine, velikosrpski zločinci su, uz znanje lokalnih srpskih vlastodržaca Velibora Ostojića, Vojislava Maksimovića, Petka Čančara, Mira Stanića, Dragana Gagovića, Marka Kovača i drugih, uništili i sve ostale gradske džamije - njih 12. Sve su one imale tretman spomenika nacionalne kulture neprocjenjive vrijednosti. Pored Aladže i Carave džamije, okupacione vlasti su srušili u samom gradu Šehovu džamiju, Atik Ali - pašinu džamiju, Muminbegovu džamiju, Devovu džamiju, Kadi Osman - efendijinu džamiju, džamiju Mehmed paše Kukavice, Hadži - Mustafin mesdžid (Pilavska džamija), Hadži Osmanbegovu džamiju, Džamiju defterdara Memiššahbega, šejh Pirijin mesdžid (Tabačka) i Ali-Čohodarevu džamiju.

Šehova džamija je minirana među prvim fočanskim džamijama (1.6. 1992.). Srpski vandali su potom uklonili buldožerima sve tragove njenog postojanja. Nalazila se odmah

kod gradske autobuske stanice, nekoliko desetina metara od gornjeg čehotinskog mosta. Obilježje su joj davali vitka munara i unutrašnja dekoracija izuzetne umjetničke vrijednosti. Posebno je bila bogato ornamentirana ograda oko šerefeta. Dijelovi prozori su bili izrađeni u obliku orijentalnog luka, a mihrab i minber su bili ukrašeni skladno urađenim sistemom stalaktita. Nad ulaznim vratima stajao je natpis da je džamiju sagradio Kadi Osman-efendija. ⁶⁰⁾

Atik Ali - pašina džamija, nalazila se u centru Donjeg polja, gradskog kvarta koji su uglavnom naseljavali Bošnjaci. Žestoko je stoga granatirana istog dana kada su velikosrpske formacije napale na Foču, početkom aprila 1992. godine. Dignuta je u vazduh 23.4. 1992. godine. Spadala je među najvrjednije spomenike orijentalne sakralne arhitekture u Bosni. U mnogim segmentima njena umjetnička rješenja su slična onima koja su primjenjena na Aladži. Po ocjeni rahmetli

60) Mehmed Mujezinović, n.d., str. 26-27.

A. Bejtica, tehnika izvedbe, otmjeni klasični dekor, kazuju da je objekat građen u doba punog uspona građevne tradicije Osmanskog carstva. Sam graditelj ove džamije “pripadao je poznatom epigonu turskih neimara, u kojem je središnji os bio mimar Sinan Kodža”.⁶¹⁾ Unutrašnjost džamije karakterisali su mahfil i minber, građeni od klesanog kamena, i dekorisani kao i isti sadržaji u samoj Aladži. Ovu prekrasnu džamiju sagradio je 1546. godine, Atik Ali-paša, visoki velikodostojnik u Carigradu, gdje je takođe podigao zadužbinu. Porijeklom je bio iz fočanskog kraja. Četnici su ovaj spomenik bošnjačke i muslimanske kulture sknavili u toku Drugog svjetskog rata, a italijanski okupatori su je bili pretvorili u crkvu, uništivši prethodno prekrasni minber.⁶²⁾

Muminbegova džamija, drveni objekat, nalazila se na kraju gradskog naselja prema sjeveru. Bila je to stara džamija koja je

61) A. Bejtica, n.d., str. 40.

62) Šemso Tucaković, n.d., str. 513.

građena prije 1600 godine, kada se prvi put pominje u nekim turskim dokumentima. Četnici su je zapalili u proljeće 1992. godine. Prije rata nalazila se, kao historijsko i specifično zdanje, pod zaštitom države. ⁶³⁾

Devova džamija, spomenik orijentalne kulture, bila je poznata po niskoj munari i dvostihu ispisanom nad ulaznim vratima arapskim pismom, čija brojčana vrijednost slova daje godinu 1633. kada je objekat podignut. Osnivač je bio Sulejmanbeg Dev, budimski vezir. Za kulturne vrijednosti džamije četnici Radovana Karadžića nisu imali razumijevanja. Spalili su je 4.5.1992. ⁶⁴⁾

Džamija Mehmed paše Kukavice, bila je najmlađa u nizu drevnih fočanskih džamija. Karakterisala ju je vitka munara i kupola izrazite ljepote. Džamiju je sagradio 1752. godine visoki turski dostojanstvenik, Mehmed paša, rodnom iz okoline Foče. On je u Foči

63) M. Mujezinović, n.d., str. 54.

64) Isto, str. 53.

podigao još nekoliko zadužbina: han, sahat kulu, zgradu medrese. Sve ove objekte velikosrpski agresor je uništio 28.5. 1992. godine. ⁶⁵⁾

Hadži Mustafina džamija nalazila se nepun kilometar južno od Mehmed pašine džamije. Sagrađena je “u zlatnim fočanskim vremenima”, dakle prije 1600. godine, kada je grad bio sjedište sandžaka. Bila je uglavnom drvene gradnje, ali lijepo uređena i rekonstruisana neposredno pred rat. Spalili su je velikosrpski zločinci u junu 1992. godine. ⁶⁶⁾

Hadži Osmanbegova džamija se nalazila na južnom dijelu naselja Gornje Polje. Sagrađena je 1613. godine. O njenom utemeljitelju ne zna se mnogo. Prepostavlja se da je doselio iz Herceg Novog. Velikosrpski šovinisti su je minirali na početku okupacije Foče. ⁶⁷⁾

65) A. Bejić, *n.d.*, str. 31-41

66) *Isto.*

67) *O porijeklu osnivača Osmanbegove džamije zadržalo se predanje u Foči.*

Džamija Defterdar Memiššahbega se takođe nalazila na ovom dijelu naselja Gornje Polje. Krasila ju je vitka munara i lijepo urađena unutrašnja ornamentika. Objekat je sagradio Memiššahmeg u drugoj polovini 16. vijeka. Osnivač je bio visoki službenik (defterdar) na carskom dvoru, a jedno vrijeme bio je defterdar u Temišvaru, (današnja Rumunija). Velikosrpski zločinci su džamiju, kao vrijedan spomenik kulture, minirali 17.5. 1992. godine. ⁶⁸⁾

Šejh Pirijina (Tabačka) džamija nalazila se na krajnjem jugu grada. Prema dostupnim izvorima sagrađena je prije 1600. godine. Pripadala je dervišima, čija se tekija nalazila u blzini. Uništena je od strane srpskih vandala, odmah nakon ulaska okupatorskih srpskih formacija u Foču 1992. godine. ⁶⁹⁾

Ali - Čohodareva džamija nalazila se na lijevoj obali Čehotine. Građena je prije više

68) A. Bejtić, n.d., str. 31-41.

69) Isto.

od 350 godina. U svojim putopisima pominje je 1664. godine Čelebija. Osnivač joj je bio visoki službenik na sultanovom dvoru. Obavljao je zapravo dužnost modnog kreatora (čohodar) kod sultana. Očito je bio porijeklom iz ovog kraja, kojem je želio istaviti vrijednu zadužbinu. Nakon masovnih zločina nad bošnjačkim civilnim stanovništvom 1992. godine, u Čohodar mahali, velikosrpski zločinci su spalili i samu džamiju (22.5. 1992.).⁷⁰⁾

Veliksrpski vandali porušili su i sve druge džamije u fočanskom kraju. U maju 1992. godine uništena je najstarija džamija u Bosni, **Turhan Eminbegova džamija**, koja je 1448. godine, sagrađena u Ustikolini. Objekat je rezultat "savršenog kamenorezačkog rada".⁷¹⁾ Isticala se vitkom munarom i reprezentativnim predvorjem. Srpski vandali su džamiju 1941. godine skoro uništili, a munaru teško oštetili. Obnovljena je bila nakon Drugog svjetskog

70) Isto.

71) M. Mujezinović, n.d., str. 59.

rata. U maju 1992. godine šovinisti Karadžića i Miloševića su ovaj spomenik kulture, neprocjenjive vrijednosti minirali.⁷²⁾

U maju i junu 1992. godine uništene su džamije u **Slatini, Vikoču, Godijenu, Izbišnu, Čelikovom Polju, Jabuci.**

U gomilu kamenja pretvorena je drevna džamija u **Vikoču**. Nju su skrnavile crnogorske komite 1912. godine, zatim četnici Draže Mihailovića, da bi je konačno srušili srpski šovinisti Radovana Karadžića. U aprilu 1943. godine, četnici su ovu džamiju bili pretvorili u crkvu, u kojoj su organizovali prisilno pokršavanje preostalih bošnjačkih civila.

I džamije u Jeleču i Ćurevu, često su bile meta velikosrpskih vandala. **Jelečka džamija je utemeljena prije 500 godina.** Stradala je od srpskih ekstremista u Prvom svjetskom, pa zatim u Drugom svjetskom ratu. Minirana je u maju 1992. godine. Posljednja

72) Šemso Tucaković, n.d., str. 509.

je unuštena džamija u **Ćurevu**. Ovo mjesto dugo je 1992. godine odolijevalo četničkim napadima. Kad su se u oktobru te godine jedinice Armije RBiH, pred ofanzivom srpsko - crnogorskih formacija, povukle, četnici su džamiju digli u vazduh.

Sličnu sudbinu doživjeli su i drugi spomenici orijentalne kulture u Foči. Već polovinom aprila spaljena je **Prijeka čaršija**, stari zanatski i trgovački centar, jedno od rijetkih poslovnih centara na bosanskom tlu, čiji su dućani, hamami, medrese, džamije, pazarište, sahat kula, česme rječito govorili o kulturnim i civilizacijskim dometima jednog dalekog vremena. Čaršija je već jednom nicala iz pepela. Njenu urbanu jezgru bili su naime uništitli četnici Draže Mihailovića, ali je naporima Fočaka ovaj kvart bio, u dobroj mjeri rekonstruisan.

Šareni mejtef, koji su četnici u Drugom svjetskom ratu spalili, srpski su šovinisti tokom najnovije agresije na Bosnu bili pretvorili u koncentracioni logor i mučilište

bošnjačkih žena.

U junu 1992. godine, spalili su i najstariju bosansku tekiju, **Bajeziđ - babinu** tekiju, podignutu pred kraj petnaestog stoljeća. U njoj su vijekovima živjeli derviši nakšibendijskog reda, poznati u turskoj vojsci kao smjeli ratnici-gazije. Fočansku tekiju činilo je pet nevelikih objekata. Najveći je bio sama tekija sa mihrabom. Do nje je, sa desne strane, bilo turbe, staro više od 350 godina. Već Čelebija obavještava da je u turbetu sahranjen osnivač Tekije Bajeziđ - baba i Murat - baba. U blizini je bilo i turbe u koje su prošlog stoljeća sahranjeni šejhovi iz porodice Muftića.⁷³⁾

Vijekovima se u ovoj tekiji cijenila učenost i mudrost, organizovale filozofske rasprave, pisane pjesme. Izdržavana je dobrovoljnim prilozima. Da se radilo o značajnom duhovnom centru govori i podatak da se među onima koji su za aktivnost tekije i

73) *Isto*, str. 122-123. Vidjeti: Š. Tucaković, *Aladža džamija fočanski biser*, Sarajevo, 1991. (odjeljak o nakšibendijskoj tekiji) i A. Bejtić, n.d., str. 44-45.

njenih derviša novac obezbjeđivali, nalaze brojne paše i veziri. (Mehmed paša Kukavica, Ali Galib paša Rizvanbegović - Stočević ...).

Pred posljednji rat je, rekonstruisana obnovljena naporima Islamske zajednice u BiH. Vandali iz srpskog naroda su ovaj rijedak i izuzetno vrijedan spomenik kulture na Balkanu, uništili, da ne podsjeća na učenost, snagu ljudskog duha, ali i vrijeme kada su u njoj boravili derviši ratnici-znamenite gazije.

Nestankom tekije nestalo je i jedno od najvažnijih obilježja Foče. Uništavanje njene duše, njenih kvartova i džamija šovinisti su tretirali kao herojski čin, kao djelo koje je, po svemu, u duhu njihovih predaka. Mijenjajući njene glavne urbane sadržaje namjeravali su promijeniti i sam grad. Cilj tih Huna savremenog doba bio je grad Srba, grad nastao na zločinima genocida i kulturocida nad Bošnjacima i njihovim kulturnim stvaralaštvom.

Takav grad, dobiven masovnim zlodjelima nad bošnjačkim stanovništvom oni su nazvali "Srbinje".

Na mjestu gdje su Bošnjaci pet stoljeća podsticali stvaralaštvo, tolerantnost, podizali škole, hamame, uspostavljali veze sa drugim dijelovima evropskog kontinenta, stajala je drevna Foča. Na tom istom mjestu velikosrbi su se tri puta u 20. vijeku dokazivali zločinima najgore vrste, genocidom nad svojim komšijama, uništavanjem kulturnih spomenika. U tome tokom 20. stoljeća, oni nisu imali premca. Rezultat njihovih zločina je sadašnja pustoš pored rijeke Čehotine, blizu njenog ušća, gdje je 442. godine bio prema nebu ustremljen veličanstveni minaret, izrastao iz prelijepog monumenta - Aladža džamije.

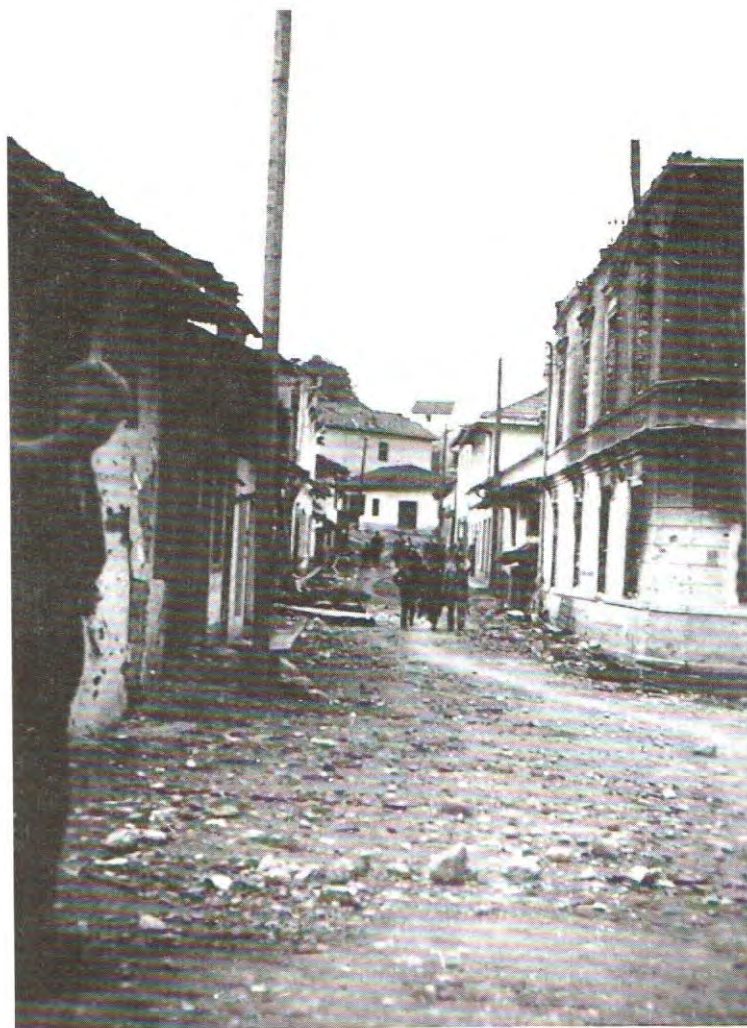
Džamija u Vikoču (snimak iz 1991. godine), srpski četnici su kod ove džamije, 1943. godine pokrštavali muslimane, a objekat su srušili 1992. godine

*Minaret džamije u Ustikolini, najstarije džamije u Bosni.
Četnici su je srušili u proljeće 1992. godine*

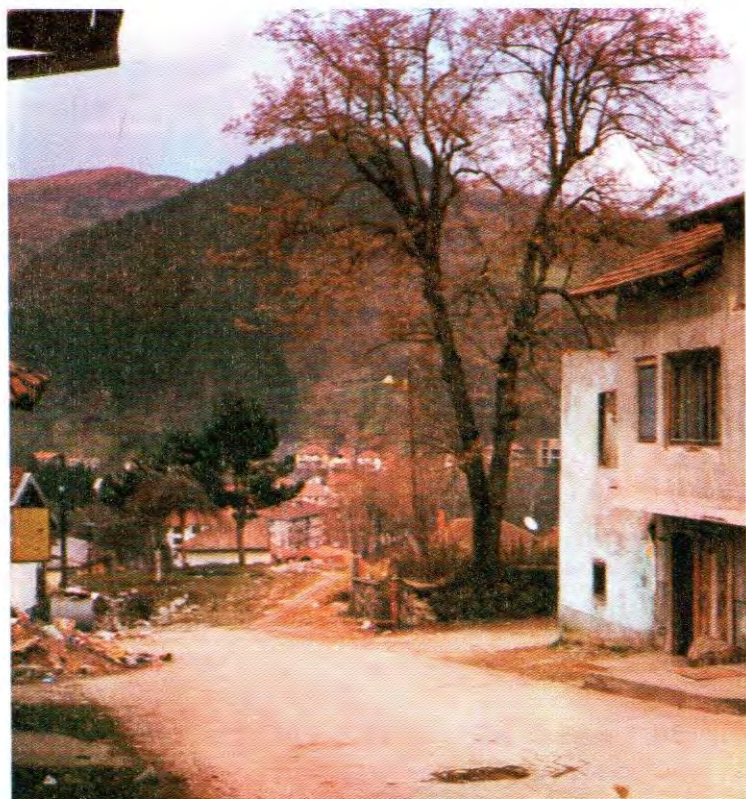
Prijeratni izgled Atik - Ali pašine (Muslučke) džamije, sagrađene u prvoj polovini 15. stoljeća. Džamiju su četnici 1992. godine prvo granatirali, a potom minirali.

Prijeka čaršija u Foči. Ovaj drevni zanatski i trgovački centar i spomenički kompleks srpski zločinci su uništavali tri puta u 20. vijeku

*Šareni mejtef u Foči bio je često na meti velikosrpskih
šovinista*

Mjesto gdje se do srpske agresije na Bosnu i Hercegovinu nalazila drevna Careva džamija

Stari most na Drini u Foči na kojem su četnici tokom Drugog svjetskog rata i u vrijeme velikosrpske agresije na Bosnu i Hercegovinu 1991 - 1995., organizovano klali bošnjačko civilno stanovništvo

Izgled nekih nišana u mezarluku Careve džamije. Uništeni su u vrijeme akcija za uklanjanje tragova islamske kulture na ovom području

SUMMARY

One of the greatest, economic and cultural centres in the Western part of the Ottoman Empire during 16th century was the town of Foča on the Drina River. Built at the very mouth of the Čehotina and Drina rivers even at the times of independence of the middle age Bosnian kingdom, this place faced the real transformation after 1470 when Foča became the centre of the spacious Herzegovina sanjak and when its western borders touched the Venice Republic while the southern one were leaned on the Adriatic Sea. At the time, the town very important cross road leading the roads from Dubrovnik and Sarajevo towards Belgrade and Istanbul.

While being in the zenith of its prosperity, Foča faced a transformation in all fields of life. Not so big settlement was transformed into one of the greatest urban milieu in Bosnia and Herzegovina.

Settled on the banks of three clear rivers it was at the same time one of the nicest towns in the great Empire. In 1664, the famous world writer, who wrote about this travels, Evlija Čelebija, expressed the beauty of the town by a special aesthetic judgement: "I have been travelling a lot and visited many towns, but such a nice place I have not seen ever before."

The most beautiful decoration of Foča, built during the time of its economic and cultural peak, was the famous Aladža mosque for 441 years. Erected in 1550 as a memorial of Hasan Nazir, the inspector of Empire assets, this precious monument represented a masterpiece of the oriental culture. Making judgement by its architectural and art solutions, the experts classified the Aladža in Foča among the most valuable buildings of the Ottoman Empire. Andrej Andrejević, an eminent researcher of the oriental heritage, emphasises that such masterpieces like the Gazi-Husrevbey's Mosque in Sarajevo or the

Sokolović's Bridge in Mostar are not equal to Aladža Mosque. A similar opinion about the Aladža is presented by the late Alija Bejtić who wrote about history and art of Foča.

The Aladža was an unsurpassable monument by its total architectural and paint decoration of the internal premises.

As for its total proportions, although it was ranked with similar objects of middle size (18,15 x 13,75), the Aladža represented the expression of the most subtle building solutions given by the famous school of Kodža Mimar Sinan, the main Ottoman Empire architect in the times of the sultan Suleiman Magnificent. The "Safija fountain" and the turbeh (burial chamber) where Ibrahim bey, son of Hasan Nazir, had been buried fit into the mosque complex in harmony. The plans for the Mosque were drawn by Ramadan-aga, one of the first Sinan's associates.

Internal decorative plastic and wall painting were of the special value in the Mosque.

Luxurious decorative plastic filled up the stone spaces of *mihrab* (the place reserved for Muslim priest-*hodža* for praying), *minber* (the place where from the Muslim priest - *hodža* speaks to prayers) and *mahvil* (the gallery where woman pray). The representative *mihrab*, with its dimensions and beauty of the ornaments sculptured in stone, had no equal in the territory of Bosnia and Herzegovina. The upper part was consisted of stone board with stylised buds while the central place was for the stylised pomegranate flower.

The stone *minber* represented a unique artistic accomplishment. It was covered with a plastic decoration of extreme beauty.

The imposante *mahvil* with the perforated stone fence showed the skill of the best Ottoman Empire stonemasons. The walls inside the Mosque and in its semi-dome part were covered with art painting in the Arab - Persianstyle and the most frequent motives were the flowers being of vegetation origin

(roses, pomegranate). The Persian character of painting decoration was noticed by the writer Čelebija. He compared the solutions on paintings found in the Aladža Mosque in Foča with the art pieces made by the most famous Turkish painters in 16th century like Behzatov, Manij, Šah-Kulu.

Architectural perfectness and originality of inside painting decoration in the Aladža Mosque attracted researchers and travellers from all over the world to come to Foča. They had a good reason to admire this original realisation of oriental culture and the expression of the creative spirit of Bosniac artists. For its overall values the Aladža Mosque in Foča was treated as the cultural monument of a special value during the last decades.

During 441 years of its existence, the “tooth” of time left inexorably its traces on the Aladža Mosque. But, on this oriental culture pearl more deep scars than those of

bad weather and several centuries existence were left by negligence, carelessness and vandalism. During the last hundred years, meaning in times of the Austrian - Hungarian Empire, the Kingdom of Yugoslavia and the SFRY, the most uncivilised attitude towards this building was registered. And, finally, it was totally devastated by the Greater Serbia vandals inspired by their ideologists and the strategists of Serb crimes: Slobodan Milošević and Radovan Karadžić.

In fact, the Mosque had almost the same fate as the nation whose fate, culture, past and artistic achievements it so truly represented.

To tell the truth, there were periodical, unconvincing attempts to preserve the building of ruining and to bring back the glamour of the wall paintings. So, after the annexation, the Austrian authorities engaged two room painters to renovate the freshness with the new painted motives. But, they covered the

original ornaments with their “solutions” and in that way they in fact desecrated the work of oriental artists.

In the times of the Kingdom of Yugoslavia, while the serbs dominated, nobody even mentioned any care for the Aladža Mosque.

The Aladža mosque was “visited” by Draža Mihajlović's Chetniks and all other enemy formations during the Second World War. The Chetniks took out everything they could take with them. They cut into pieces the carpet which had been given as a gift to the Mosque by Rudolph, the Austrian heir to the throne, and they gave the pieces to Italian generals in order to get from them the permission to massacre Bosniacs in Foča. The damages made on the walls and tombstones in the wide circle of the Mosque cemetery are also from the times of that Chetnik tyrannical regime during the Second World War. Even the tombstones of the Mosque founders, Hasan Nezir and his son Ibrahim-bey, were

desecrated. Numerous victims of Chetniks' crimes were buried in the cemetery. In the Foča region, those Serbian vandals destroyed about ten mosques, religious schools and many other facilities being of oriental culture. Some of them have never been reconstructed.

Some other armies of Christian provenience also took part in desecrating of the mosques in Foča. Some mosque facilities were, for example, turned into stables by the Italian occupators while they used the Ali Atik Pasha (Musluk) mosque as a church. They decorated its interior with the church relics.

The communist authorities also tolerated destruction and ruining of the Aladža and other sacral structures for a long time after the Second World War. It was impossible to reconstruct mosque which had been destroyed by Chetniks and among them was also the oldest mosque in this region - the one erected by Sanjak bey Hemza-bey. With the approval

of those authorities, the largest part of cemeteries next to the Aladža Mosque were destroyed although they represented priceless historical and cultural value. Other cemeteries in the town and its surrounding faced the similar fate.

Some thirty years before the newest Serbian aggression, the Islamic Community of Bosnia and Herzegovina and the Republican Institute for Protection of Cultural Monuments started the renovation of some parts in the mosque complex consisted of Islamic motives. Opposition to such undertaking were more than evident. The reconstruction was sabotaged in various ways and most frequently there was a refusal regarding assets for such works. It was not only the manifestation of primitivism but also the attitude towards one nation as in its cultural and historical circle a mosque had an important role.

The Aladža stood upright all attacks of

the twenty century Huns and it glittered with its magnificent glory up to August 1992 when in the genocide actions against the Bosniac population the power was taken by the vandals whose local leaders were chauvinists like Vojislav Maksimović, Velibor Ostojić, Petko Čamčar, Dragan Gagović, Miroslav Stanić, Marko Kovač and others. Blinded by hatred, imbued by orthodox exclusivism and greater Serbia chauvinism those modern times Huns manifested their attitude towards the Bosniacs by destroying their mosques. The last one was totally destroyed after 441 years of its existence on August 2, 1992 - it was the Aladža Mosque.

Next to its foundations the Serb executors planted hundreds of kilograms of various dynamites. On that day in early evening hours a horrible explosion rang out in the town. The walls and the windows on the nearby buildings were split and broken. Such events inspired a new fear in the small

group of Bosniacs who were not jet killed or expelled from Foča by the evildoers. They knew that it was another triumph of evil in their place.

The building which was used for centuries not only for religious needs but also to express admiration and pride was turned into dust and ashes in only one second.

For Serb criminals in Foča it was one more reason for celebration as the Evil triumphed once more over Good. The executors were decorated for their contribution to "Serb heroism and Sreb spirit".

The Foča authorities undertook immediately all necessary steps to move the traces of their crime. Bulldozers and trucks were used to take away marble pillars, stone blocks. In the place where the monument stood proudly for 441 years, the plane field was left. In the place where the religious men had been praying up to recently, the grass appeared. They also destroyed other structures like

“*Šafija fountain*”, the Ibrahim-bey *turbeh*, the Hazan Nazir tombstone.

The genocide committed for the purpose to create the Greater Srebian and against the Bosniacs in the Foča region during the newest Serbian aggression against Bosnia and Herzegovina between 1991 and 1995 was realised most consequently in the domain of destroying cultural wealth and results of many centuries creativity of the Bosniacs. Uprooting of culture in the Foča region lasts for almost 130 years with short breaks. It was started between 1875 and 1878 when the Serbian and Montenegrin rioters, instigated by Russia and England part of the former Herzegovina. All mosques in the Nikšić district, in the Piva and the Sutjeska valley and in the Durmitor mountain disappeared in blaze in short time. Several years later, the prince Nikola Petrović boasted around that he erected churches in the places where mosques had been. Out of all mosques destroyed in that time Bosniacs succeeded to reconstruct only

the one in the place of Ćurevo which was destroyed by the Serbs three times in the last hundred years.

Merciless destruction of the Muslim sacral buildings was continued by the Serbian aggressors during the Second World War. The Chetniks of Draža Mihajlović and the king Peter II Karadorđević slaughtered the Muslims from the villages of Kunovo and Grdijevići even in December in 1941 and they set ablaze their mosques. They has never been reconstructed any more. The oldest mosque in Foča, the Hamza-bey mosque, went through the same fate as well as the Džafer - bey mosque and the sultan Fatim mosque mosque without minaret. The mosque in the places of Ćelikovo Polje, Slatina and Ćurevo were once again set ablaze.

Modern followers of the greater Serbia ancestors and models in the scope of destroying, hatred they behaved and endless blindness regarding all nice in the structures of

the Bosniacs people. They destroyed after occupation of Foča, in only several months, all that was built through centuries by the Bosniacs. The structures which had been used for centuries for their purposes and which had been an excitement for visitors and researches were transformed into dust and ashes.

Destruction of mosques in the very town of Foča committed by Slobodan Milošević, Vojislav Šešelj and Radovan Karadžić started in the first half of April in 1992 immediately after the greater Serbia occupying formations entered into the town. On April 12, 1992, they raised up on thin minaret of the Tsar mosque the Chetniks' flag with the cross in order to humiliate as much as possible there Muslims who left there.

Several days after that, the Tsar Mosque was set ablaze. One of the most valuable monuments of oriental culture was destroyed. It was also the only mosque in Foča which, if we exclude time of Chetnik tyrannical re-

gime in the Second World War, was constantly active for full 490 years. It had been built in 1500 above the town market and upon the order of the founder Sultan Bajazid Velija. There were wooden capitals inside which represented an extreme artistic value by their distinct elegance and precise handiwork.

In June 1992, the Greater Serbia criminals destroyed all other remained town mosques (12 in total) after the order issued by local Serb rulers Velibor Ostojić, Vojislav Maksimović, Petko Čančar, Miro Stanić, Dragan Gagović, Marko Kovač and others. All mosques had been treated as the national culture monuments having priceless value. Along with the Aladža and Tsar mosques, the Serbs destroyed also: the Šeh's mosque, the Ali - Atik Pasha mosque, the Mumin-bey mosque, the Dev mosque, the Kadi-Osman ebendij mosque, the mosque of Mehmed Pasha Kukavica, the Hadži-Mustafa *mesdžid* (mosque without minaret) also called Pilav's

mosque, the Hadži-Osman-bey mosque, the mosque of *defterdar* Memiš-shah-bey, the *mesdžid* of sheik Pirija and the Ali - Čohodar Mosque.

Among the first mined mosques in Foča was the Sheik's Mosque. After that the Serb vandals moved all traces of its existence using bulldozers. It was placed next to the bus station several tens meters from the upper bridge over the Čehotina river. Its main characteristics were its thin minaret and internal decoration of special artistic value. Rich ornaments were on the fence of *šerefet* and the gallery up on the minaret. The windows were made in the form of oriental arc and *mihrab* and *minber* were decorated in a harmoniously made stalactite system. Above the entrance door there was the inscription explaining that the mosque had been built by Kadi-Osman effendi.

Atik Ali Pasha's Mosque was in the centre of the place of Donje Polje - a town quarter

populated mainly by the Bosniacs. That was the reason why it was heavily shelled on the very day when the greater Serbia formations attacked Foča early April in 1992. After the occupation of the town, it was blown up. It had been classified as the most valuable monument of oriental sacral architecture in Bosnia. Artistic solutions found in it are in many segments very similar to those applied in the Aladža. According to the opinion of the late A. Bejtić, the technique of construction and noble classical decor testify that the building was made of full rise of the Turkish construction tradition. The contractor of this mosque “belonged to the well known group of Turkish constructors in which Kodža mimar Sinan was the middle axis”. The main characteristic of the inside part of the mosque were *mahvil* and *minber* made of sculptured stones and decorated in the same way as those in the Aladža. his magnificent mosque was built in 1546 by Atik Ali Pasha a very high official in Istanbul where also he erected his

memorials. He originated from Foča region. This memorial of Bosniac and Muslim culture was also desecrated by the Serbs during the Second World War and the Italian occupiers transformed it into a church and before it they destroyed the magnificent *minber*.

Mumin - bey's Mosque was the wooden structure and it was placed at the end of the town settlement in the north direction. It was an old mosque built 1600 years ago when it had been mentioned for the first time in some turkish documents. Chetniks set fire to it in June 1992. before the war, it was under protection of the State as it had been proclaimed a historical and specific building.

Dev's Mosque an oriental culture monuments, it was known by a short minaret and by the distich written above the entrance door in Arabic letters and the numerical value of the letters gives year 1633 when the building was erected. The founder was Dev Sulejman - bey, the vizier of Budim (Hungary).

Radovan Karadžić's Chetniks had no understanding for cultural values of this mosque. They set fire to it in June 1992.

The mosque of Mehmed Pasha Kukavica was the youngest among the number of wooden mosques in Foča. Its characteristics were a thin minaret and a dome of extreme beauty. A high level Turkish official who was born in Foča surroundings, Mehmed Pasha, built it in 1752. He built some others memorials in Foča like: inn, watch tower, religious school building. All mentioned structures were destroyed by the Serbs at the beginning of the aggression.

Haji-Mustapha's mosque was situated less than a kilometre far from the Mehmed Pasha mosque in south direction. It was built during the "Golden times in Foča", which means 1600 years ago when this town was the centre of the sanjak. It was made mainly of wood but nicely decorated and reconstructed immediately before the war. The

Serbs burnt it in June 1992.

Haji-Osman-bey's mosque was placed in the South part of the Gornje Polje settlement. It was built in 1613. There are no many data about its founder. It is assumed that he moved in from Herceg Novi. The Greater Serbia chauvinists mined it at the beginning of the occupation of Foča.

The Mosque of Defterdar Memishah-bey was also in this part of the Gornje Polje settlement. Its beauty was a thin minaret and nicely done internal ornaments. The building was constructed by Memishah-bey in the second part of the 16th century. The founder was a high level official (defterdar) at the Tsar's Court (nowadays Rumania). The Serbs criminals mined this valuable cultural monument and the mosque in June 1992.

Seih Piriija's mosque (Tabačka) was situated in the very distant south part of the town. According to the available sources it was built before 1600. It belonged to der-

vishes whose *tekia* (house belonging to dervishes) was next to it. It was destroyed by the Serb vandals immediately after the entrance of the occupying Serb formations in Foča in 1992.

The Ali-Čohodar's mosque was on the left bank of the Čehotina River. It was built more than 350 years ago. Čelebija mentions it in his travels in 1664. Its founder was a high level official at the Sultans Court. In fact, he was a Sultan's fashion designer. Obviously, his origin was from this region and he wanted to leave a valuable memorial of his here. After mass crimes against Bosniacs civil population committed in Čohodar Mahala in 1992, the aggressor set fire to it.

The Greater Serbia vandals destroyed also all other mosques in the Foča region. In May in 1992, the oldest Bosnian mosque was destroyed. It was Turhan Emin-bey mosque built in 1448 in Ustikolina. The building was the result of "perfect stone cutting work"

Its characteristics were a very thin minaret and the representative hall. The Serbs almost destroyed after the Second World War. In May 1992, the Karadžić and Mladić's chauvinists mined this priceless cultural monument.

In May and June 1992, the mosques in the places of Slatina, Vikoč, Godijen, Izbišno and Čelikovo Polje were devastated.

In the place of Vikoč, there is only a heap of stones at the place where the wooden mosque used to be. It was desecrated by Montenegrin criminals in 1912 and later by Draža Mihajlović's Chetniks and it was finally destroyed by the Serb chauvinists of Radovan Karadžić. In April 1943, Chetniks transformed this mosque into a church in which they organised forced converting to Christianity of Bosniac civilians.

The mosques in the places of Jeleč and Čurevo were also the target for the Greater Serbia vandals. The mosque in Jeleč was founded 500 years ago. It was damaged by the

Serb extremists during the First World War after that also in the Second World War. It was mined in May 1992. The mosque in the place of Ćurevo was the last one which was destroyed. This place overcame the Chetnik's attacks for a long time. Chetniks blew up the mosque after the withdrawal of the RB - H Army in October 1992, immediately before the offensive of the Serb and Montenegrin formations.

Other monuments of oriental culture faced similar fate in Foča. Even in mid April the Prijeka čaršija (downtown) was set ablaze. It was the old craft and trade centre, one of the rare business centres in the Bosnian ground, and its shops, stream baths, religious schools, mosques, market, watch tower, fountains were the witnesses of cultural and civilisation achievements of past times. The downtown was once built on the ashes. Namely, its urban centre had been once destroyed by Draža Mihajlović's Chetniks but thanks to great ef-

forts of the Foča citizens that part of the town was mainly reconstructed after the Second World War.

The coloured religious school, which had been set ablaze by the Serbs in the Second World War, was transformed by the Serb chauvinists into the concentration camp and the place where the Bosniac women were mistreated during this latest aggression against Bosnia.

In June 1992, they also set ablaze the oldest Bosnian dervish house, the Bajezid-babo dervish house, which was founded at the end of 15th century. Dervishes of the Nakšibendija order lived for centuries in that house and they were well known in the Turkish Army as brave soldiers-*gazijas*. The dervish house in Foča was consisted of five not so big structures. The largest was the dervish house with *mihrab*. Next to it, on the right side, there was an old turbeh, more than 350 years old. Čelebija informed us that the founders of

the dervish house, Bajazid and Murat baba, were buried in that turbeth. Close to it there was also the turbeth from the last century where the members of the Muftić family were buried.

The knowledge and wisdom were highly rated, the philosophy discussions were organised, songs were written in this dervish house during centuries. It was supported by donations. That it was really a very important spiritual centre speaks the piece of information that among those who provided money for the activity of dervishes and the house were many pashas and viziers (Mehmed - pasha Kukavica, Ali Galib pasha Rizvanbegović-Stočević).

The dervish house was reconstructed and rebuilt by the efforts made by the B - H Islamic Community. Vandals from the Serb people destroyed that valuable and rare cultural monument in the Balkans not letting it to remind us on culture, knowledge, power

of human sprint and also on time when der-
vishes, warriors, famous heroes stayed in it.

IZVORI I LITERATURA

Andrejević, Andrej: **Aladža džamija u Foči**, Institut za istoriju umetnosti Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1972.

Bejtić, Alija: **Povijest i umjetnost Foče na Drini**, Sarajevo, 1957.

Bejtić, Alija: **Aladža džamija u Foči**, El Hidaje IV-3, Sarajevo, 1943.

Ćirković Sima: **Stefan Vukčić Kosača**, SANU, Beograd, 1964.

Čelebija, Evlija: **Putopis**, odlomci o jugoslovenskim zemljama, Sarajevo, 1967.

Čekić, Smail: **Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu**, Dokumenti, Sarajevo, 1997.

Dr. Petar Matković: **Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vijeka**, Rad JAZU, LVI, Zagreb, 1881.

Mujezinović, Mehmed: **Islamska epigrafija Bosne i Hercegovine**, knjiga II, Sarajevo, 1977.

Mujezinović, Mehmed: **Autogrami Evlije Čelebije na trijemu Aladža džamije u Foči**, Naše starine, Sarajevo, 1957.

Imamović, Mustafa: **Historija Bošnjaka**, Sarajevo, 1997.

Hamer von Joseph: **Historija Turskog (Osmanskog) carstva**, knjige 1. i 2. Zagreb, 1979.

K a j m a k o v i ć , Z d r a v k o :
Konzervatorsko - restauratorski radovi na

ornamentima Aladža džamije u Foči, Naše starine, VII, Sarajevo, 1060.

Kemura, S.: **Aladža džamija**, Gajret XIV-2. Sarajevo, 1933.

Smailagić, Nerkez: **Leksikon islama**, Sarajevo, 1990.

Smailagić, Nerkez: **Svijet islama**, leksikon, Rijeka, 1971.

Škaljić, Abdulah: **Turcizmi u srpsko - hrvatskom jeziku**, Sarajevo, 1966.

Talbot, David; **Islamska umjetnost**, Beograd, 1968.

Tihić, S.: **Aladža džamija u Foči**, Bilten zavoda za likovnu umjetnost JAZU, XI, 1-2, Zagreb, 1963.

Thomas W. Arnold: **Povijest islama -**

historijski tokovi misije, Sarajevo, 1990.

Truhelka, Ćiro: **Tursko - slavjanski spomenici u Dubrovačkoj arhivi**, Sarajevo, 1911.

Tucaković, Šemso: **Aladža džamija - fočanski biser**, Sarajevo, 1991.

Tucaković, Šemso: **Srpski zločini nad Bošnjacima - muslimanima 1941-1945**, Sarajevo, 1995.

Zarzucki, M., Arndt E., Tratimirović S.: **Aladža džamija u Foči**, Glasnik zemaljskog muzeja II, Sarajevo, 1981.

Žiga, Jusuf: **Kulturocid - dio genocida nad Bošnjacima**, Glasnik Rijaseta IZ u Bosni i Hercegovini, br 7-9, Sarajevo, 1995.

SADRŽAJ

FOČA NA DRINI

- Simbol bošnjačke tradicije 9
- Vrijeme i mjesto nastanka 13
- Period prosperiteta 23
- Sjedište sandžaka 35

ALADŽA DŽAMIJA - FOČANSKI BISER

- Monument orientalne kulture 45

DOBROTVOR

- Zadužbina Hasana Nazira -
sina Jusufova 57
- Legenda o nastanku džamije 65

GRADITELJI

- Glavni majstor (mimar - baša)
i izvođači 79

REMEK DJELO

- Izraz orijentalne arhitekture 93
- Enterier džamije
(mihrab, minber, makfil) 117
- Zidno slikarstvo -
rad perzijske umjetničke škole 133
- Eksterier
(šadrvan, turbe, mezarluk) 145
- Epigrami na Aladža džamiji 169
- Putopisci i istraživači o Aladža
džamiji 177

KULTUROCID

- Skrnavljenje i uništavanje
Aladža džamije 199
- Rušenje spomenika kulture
u Foči 207

SUMMARY 239

IZVORI I LITERATURA 267

SADRŽAJ 273

Na osnovu MIŠLJENJA Ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta broj: 02-413-6272/98 od 29.10.1998. godine, te člana 19. tačka 13. Zakona o porezu na promet proizvoda i usluga, ova knjiga se oslobađa plaćanja poreza na promet proizvoda i usluga.